

เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี

๑๐๙

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
เมื่อ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ ✓
หม่อมลำตวัน ดิศกุล น.ย.ช.ย.
ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส
วันจันทร์ที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๑๑

เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาตำราโบราณ
เมื่อ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ ✓
หม่อมลำตวัน ดิศกุล น.อยุธยา
ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส
วันจันทร์ที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๑๑
พ ๒๗๐๒

- พิมพ์ครั้งที่ ๑ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ
โปรดให้พิมพ์สำหรับใช้ในราชการ
- พิมพ์ครั้งที่ ๒ ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมลำดวน ทิศกุล
ณ อรุณยา พ.ศ. ๒๕๑๑ (๑,๐๐๐ เล่ม)

คำนำ

หม่อมเจ้าหญิงพัฒนาฯ ดิศกุล มีพระประสงค์จะจัดพิมพ์เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อแจกในงานฌาปนกิจศพ หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา กำหนดงานวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เสด็จตรวจราชการหัวเมืองในมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี และมณฑลราชบุรี เมื่อปี ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) เสด็จออกจากกรุงเทพฯ โดยรถไฟ ตั้งแต่วันที่ ๗ สิงหาคม เริ่มทรงตรวจราชการที่มณฑลกรุงเก่า และประทับแรมตามรายทางจนถึงวันที่ ๑๒ สิงหาคม เสด็จไปตรวจราชการที่มณฑลนครไชยศรีจนถึงวันที่ ๑๗ สิงหาคม แล้วเสด็จตรวจราชการมณฑลราชบุรีต่อไป จนถึงวันที่ ๒๖ สิงหาคม ในการเสด็จตรวจราชการครั้งนี้ ได้ทรง

(๒)

ประมวลรายงานส่งมาให้พระยาสุรสีห์พิณกร (เส็ง วิริยศิริ)
ซึ่งภายหลังเป็น พระยามหาอำมาตยาธิบดี นำขึ้นทูลเกล้า ฯ
ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เคยโปรดให้จัด
พิมพ์เรื่องขึ้นไว้สำหรับใช้ในราชการครั้งหนึ่งแล้ว ให้ชื่อว่า
“จดหมายเหตุระยะทาง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรง-
ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการ
หัวเมืองมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี มณฑลราชบุรี
ในรัตนโกสินทร ศก ๑๑๗” หนังสือพิมพ์ในครั้งนั้น ได้
รวมเรื่องเสด็จตรวจราชการมณฑลปราจีนบุรี ในเดือนมกราคม
ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ไว้ด้วย แต่มีได้โปรดให้แจกจ่าย
เผยแพร่ทั่วไป คงให้ใช้แต่เฉพาะในราชการเท่านั้น ดั่งมีคำนำ
แจ้งไว้ตอนต้นของหนังสือพิมพ์ครั้งนั้นว่า

“พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า หนังสือราชการ
บางอย่าง เช่น รายงานตรวจราชการตามหัวเมืองและข้อบังคับ
ต่าง ๆ ซึ่งได้ตั้งขึ้นในเมืองหนึ่งเมืองใดเหล่านั้นเป็นต้น ควรจะ
ลงพิมพ์ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาตามหัวเมือง

(๓)

ได้อ่านทราบความไว้ จะเป็นประโยชน์แก่ราชการได้มาก จึง
ได้มีรับสั่งให้เลือกเรื่องหนังสือราชการที่จะเป็นประโยชน์เหล่านี้
ลงพิมพ์ไว้ในกระทรวงสำหรับแจกไปไว้ในสถานที่ว่าราชการ
หัวเมือง เป็นประโยชน์เป็นความรู้เห็นของข้าราชการในที่นั้นๆ
หนังสือเหล่านี้เป็นหนังสือซึ่งพิมพ์ขึ้นในราชการ ห้าม
มิให้ซื้อขายให้ปัน หรือให้คัดลอกต่อออกไปจากที่ใช้ในราชการ
ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว”

ส่วนเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ที่นำ
มาตีพิมพ์คราวนี้ คัดจากต้นฉบับพิมพ์ติดเก็บรักษาอยู่ที่กอง
จดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เมื่อได้นำมาเปรียบเทียบ
กับหนังสือที่ตีพิมพ์แล้ว ปรากฏว่า ในการจัดพิมพ์ครั้งนั้น
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตมดัดพรหมเอภาณุ ได้ทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลง
ตัดทอนข้อความบางตอนออกจากต้นฉบับเดิมบ้างเล็กน้อย ตาม
ที่ทรงเห็นว่าเหมาะสม แต่ฉบับที่หม่อมเจ้าหญิงพัฒนา
ดิศกุล โปรดให้จัดพิมพ์ในงานฉานนภิณฑิพ หม่อมเจ้าดวง
ดิศกุล ณ อยุธยา นี้ เป็นฉบับที่ทรงขอรับสำเนาเอกสารซึ่งเก็บ
รักษาไว้ ณ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ

(๔)

โดยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนารถ ทรงเรียบเรียงเอกสารตรวจราชการนี้ไว้อย่างละเอียด ทั้งในด้านภูมิสถานบ้านเมือง การคมนาคม การค้าขาย การเกษตร การปกครอง การศาสนา การศาล และอื่นๆ ทั้งเมื่อทรงพบข้อบกพร่องในราชการที่ควรแก้ไข ก็ได้ทรงบันทึกชี้แจงข้อแก้ไขไว้ในรายงานด้วย การจัดพิมพ์เอกสารเรื่องนี้ ออกเผยแพร่ จึงนับว่าเป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าทั้งในด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ตลอดจนการปกครองและการบริหารราชการบ้านเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นอันมาก

กรมศิลปากรขอถวายอนุโมทนาคุณราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งหม่อมเจ้าหญิงพัฒนายุ ดิศกุล ได้ทรงบำเพ็ญอุทิศแด่ หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา ผู้เป็นหม่อมมารดา และโปรดให้พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นกุศลวิทยาทาน ขอคุณทรงปวงนิจเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา ประสพแต่อิฏฐคุณมณูญผลในสัมปรายภพ สมตั้งมโนปณิธานทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๕ กรกฎาคม ๒๕๑๑

หม่อมลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา
ชาตะ วันที่ ๑๘ เมษายน ๒๔๒๐
มรณะ วันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๑๑

ประวัติ

หม่อมลำตวน ศิศกุล ณ อยุธยา

หม่อมลำตวน เกิดในสกุล “วสันตสิงห์” เมื่อวันพุธ
ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๖ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๑๘ เมษายน
พุทธศักราช ๒๔๒๐ บิดาของท่านคือหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์
(สิงโต วสันตสิงห์) มารดาของท่านคือ ท่านท้วม มีพี่น้อง
ร่วมบิดามารดาสองคน คือ ท่านผู้หญิง เสี่ยม พระเสด็จ
สุเรนทรราชินี เป็นพี่ พระยาเพชรพิไสยศรีสวัสดิ์ (แม่
วสันตสิงห์) เป็นน้อง ซึ่งท่านทั้งสองได้ถึงอนิจกรรมไปก่อน
แล้วหลายปี

โดยที่ข้าพเจ้าเป็นหลานคนใหญ่ในขณะนั้น จึงถูกมอบ
ให้เขียนประวัติของคุณนี้

ตามคำเล่าจากผู้ใหญ่ และ จากคุณยายเอง พอจะรวม
ความได้ว่า คุณนี้ถูกตามใจมากตั้งแต่เยาว์วัย เพราะเหตุ
ที่ว่าเป็นกำพร้า คุณตาถึงแก่กรรมไปเมื่อคุณนี้ยังเล็กมาก
การเรียนหนังสือ ก็ไม่ยอมเรียน จนโตจึงเรียนเอง คุณยาย
ได้ส่งเข้าไปอยู่กับคุณยายเปี่ยม ซึ่งเป็นข้าราชการ ใน

(๖)

พระราชวังบวรฯ เพื่อฝึกหัดกิจกรรมารยาทตามอย่างคุณแม่
ของข้าพเจ้า แต่คุณน้าก็ไม่ค่อยจะยอมอยู่ เข้าไปแล้วกลับ
ออกมาบ้าน แต่โทษนั้นก็ฝึกหัดตัวเอง ข้าพเจ้าเห็นท่าน
มีกิจกรรมารยาทเรียบร้อยงามทีเดียว

ต่อมา เมื่อคุณแม่ข้าพเจ้าแต่งงานและมีพี่สาวข้าพเจ้า
คือ หม่อมหลวง ปก มาลากุล คุณแม่เล่าว่า คุณน้าเข้ามาช่วย
เลี้ยงหลานเอง เลี้ยงจริงๆ จังๆ อย่างตงอกตงใจ ทำได้ค
เสียด้วย คุณน้ามีนิสัยเป็นช่างในตัว เช่น การตัดเย็บเสื้อผ้า
ก็พยายามทำให้ได้ การทำดอกไม้สด เบ็ดเตล็ดก็ทำได้ หรือ
ปลูกคว้านผลไม้ จัดน้ำรับประทานดี ทำอะไรก็รวดเร็ว
ฉับพลัน คุณน้าเป็นคนใจร้อนใจเร็ว

ราวปี พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาตำราจราชานุภาพ ทรงตรัสขอคุณน้าลำควน คือ
เจ้าพระยาพระเสด็จฯ คุณพ่อของข้าพเจ้า เมื่อคุณยายได้
ตกลงแล้ว คุณพ่อก็พาไปถวายที่วัง คุณน้ารับใช้และ
ปฏิบัติงานการได้เรียบร้อยมาก เป็นต้นว่า จีบผ้าทรงอย่าง
กลองแคล้ว และอบร่าด้วย ตัดเย็บฉลองพระองค์ก็ได้ ปัก
รองพระบาทให้ทรงอยู่กับวัง บางยุคก็ทำเครื่องเสวย คุณน้า
มีความจงรักภักดีต่อสมเด็จฯ มาก ฉะนั้นนิสัยการช่างที่มีอยู่

(๗)

จึงมีโอกาสดูแสดงออกเสมอ โดยขยับขยับแข็ง ไม่เห็นคเห็นอย
ข้าพเจ้าเป็นเด็ก ๆ ได้ไปเยี่ยมคุณน้ำที่วังสมเด็จ ฯ คราวใด
ก็เห็นคุณน้ำหม่อมทำอะไร ๆ อยู่เสมอ ไม่ว่าง

เป็นธรรมดา เมื่ออยู่ในที่หม่อมมาก เช่นในวังใหญ่ ๆ เช่นนี้
ก็ย่อมจะต้องมีกระทบกระเทือนกันบ้างไม่มากก็น้อย คุณน้ำ
โม่โม่ง่าย ก็ย่อมจะรับเรื่องมากกว่าคนที่ขยับขยับใจได้ คุณน้ำ
มีความเคารพรักต่อเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ซึ่งเป็นพี่เขยอย่าง
ผู้ปกครอง หรือพี่ชายแท้ ๆ ถ้ามีทุกข์ร้อนอันใดก็ต้องรายงาน
เพื่อผ่อนคลายความทุกข์ แม้จะมีความผิดพลาดอันใดก็ไม่
เคยปิดบัง คุณพ่อท่านก็รับฟังและโต้ตอบ ชี้แจง คักเตือน
ทุกครั้งไป แม้แต่คุณพ่อไปรับราชการต่างประเทศ คุณน้ำก็
ต้องเล่าเรื่องราวข้ามทะเลไปให้ชี้แจงกลับมาเสมอ คุณพ่อ
ท่านก็เอ็นดู ว่าเป็นคนซื่อ

สมเด็จ ฯ ท่านทรงย้ายวังมาประทับ วังใหม่ที่ถนน
หลานหลวง ด้านหลังคือถนนดำรงรักษ์ ท่านทรงแบ่งที่ดิน
เป็นที่ ๆ และปลูกเรือนประทานให้หม่อม ๆ อยู่เรียงบ้านกันไป
ที่ของคุณน้ำหม่อมให้อยู่ติดกับบ้านของคุณพ่อ ท่านถนน
ดำรงรักษ์ ฉะนั้นในชีวิตตอนกลางของคุณน้ำหม่อม ถ้าควน
จึงมีความสุขอย่างที่สุด ได้อยู่เรือนแบบสบาย ๆ มีที่ดินปลูก

(๘)

ทันไม้เล่น ข้อสำคัญ คือ อยู่เป็นส่วนโดยลำพังไม่ปะปนกับคนอื่น ข้าพเจ้าได้เห็นว่าคุณน้ำชั้นบานสบายมาก เมื่อคุณน้ำว่างก็ทำกับข้าวส่งมาให้พี่และน้องและหลานๆ ทำอร่อยมากหลายอย่าง เป็นที่ติดใจของผู้ที่ได้รับประทาน เมื่อชราแล้วยังทำบางอย่างได้ดี กับข้าวที่ท่านรับประทานทุกวัน ยังกะเอง ให้คนใช้ทำให้ เรื่องกับข้าวนี้ ท่านออกจะจู้จี้ ก็เป็นธรรมดา เพราะท่านทำดีทำเก่ง ก็ยากที่คนใช้จะทำได้รสเหมือนท่านทำเอง

คุณน้ำหม่อม มีพระธิดา โอรส หลายองค์ดังนี้ (สันชีพทักษ์แต่ยังเยาว์ ๒ องค์)

๑. ม.จ. หญิง พัฒนายุ คិតกุล
๒. ม.จ. หญิง สิวลีวิลาศ คិតกุล
๓. ม.จ. หญิง ทักษิณาธร คិតกุล
๔. พลโท ม.จ. พิสิษฐุคิตพงษ์ คិតกุล (สันชีพทักษ์เมื่อ ๓ ปีมานี้)
๕. ท่านหญิง สุมณีนงเยาว์ วินิจนัยกุล

โดยปรกติคุณน้ำเลี้ยงคูธิดาและโอรสทะนุถนอมเป็นที่สุด เวลาประชวรก็ดูแลปรนนิบัติอย่างดีมาก ให้ความสุขและทำอาหารคนเจ็บได้ดีมาก และช่างเย็บเสื้อผ้าให้แต่งองค์

(๕)

อยู่เสมอ ข้าพเจ้าได้เห็นมาเอง ท่านยังเย็บเสื้อให้พี่ปก
และข้าพเจ้าใส่บ่อย ๆ

คุณน้าหม่อม มีสิ่งควรรยก่อง ซึ่งเห็นประจักษ์อยู่ทั่วไป
คือ มีทายาทที่ สมควรจะยกชนกแล้วได้ ดังนี้

๑. ม.จ. หญิง พัฒนายุ (ท่านหญิงเหลือ) ธิดาองค์
ใหญ่ ท่านหญิงองค์นี้ท่านเป็นอุปถัมภ์ พระบิดามาจนตลอด
พระชนม์ชีพของสมเด็จพระเจ้า

๒. พลโท ม.จ. พิสิษฐ์ทิศพงษ์ (ท่านชายแ้ว)
โอรสองค์เดียวของคุณน้า ท่านชายองค์นี้เป็นทหาร ความ
สำคัญ คือ

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ เริ่มเกิดขึ้นทางภาคนี้ของโลก
ท่านชายแ้วทรงเป็นหัวหน้ากองประสานงานกับทหารญี่ปุ่น
ต้องทรงใช้ความคิดและสติปัญญาอันสุขุมอย่างยิ่ง มีส่วนช่วย
บ้านเมืองในยามคับขันให้ผ่านพ้นมาได้ ซึ่งต้องเสี่ยงชีวิต
ด้วยปลายกระบอบปืนซึ่งหันมาเรื่อย ท่านก็พ้นอันตรายมาได้
และต่อมาหลังมหาสงครามโลก ท่านก็เป็นแม่ทัพไปสงคราม
เกาหลีครั้งแรก ฉะนั้น ท่านชายโอรสองค์เดียวของหม่อม
ลำดวน ก็นับได้ว่าได้ช่วยชาติบ้านเมืองอย่างเต็มตัว อย่าง
น่าสรรเสริญ ซึ่งนำความชื่นชมมาให้หม่อมแม่เป็นอันมาก

(๑๐)

คุณน้ำได้มีน้ำใจกรุณา มาช่วยเลี้ยงลูกหลานหญิง ม.ร.ว. หญิงกัญนิกา เทวกุล ม.ร.ว. เอกสุรวุฒิ เทวกุล กับ ม.ร.ว. พุฒิเทพ เทวกุล ลูก ม.ล.ปอง ทงสามคนเมื่อแรกเกิด ช่วย อยู่หลายเดือนจนเด็กแข็งแรง ม.ร.ว.หญิง กัญนิกา เมื่อเป็น แพทย์แล้ว ก็ดูแลรักษาคุณยายหม่อมเป็นคราวๆ ตลอดมา ต่อมาได้เลี้ยง จิรายุ อิศรางกูร ณ อยุธยา (ลูกของ คุณจรรยาพรณ - อรवाल) เด็กคนนี้เกิดมาตัวเด็กนิดเดียว และไม่แข็งแรง คุณน้ำหม่อมรักและสงสารมาก สู้สุดส่าห์ ตามไปเลี้ยงเขาที่จังหวัดประจวบฯ เป็นหลายเดือน ข้าพเจ้า คิดว่าจิรายุ รอดตายก็เพราะคุณยายหม่อม ฟุ่มพักเลี้ยงดูมาจน แข็งแรง บัดนี้ได้รับราชการแล้ว รูปร่างลำต้นแข็งแรง

เมื่อปีเศษมานี้ ลูกหลานทุกคนได้จัดให้มีงานฉลอง อายุครบ ๕๐ ปีให้ ได้ทำบุญ และได้เลี้ยงบรรดาญาติทุกสาขา คุณน้ำหม่อมปลื้มใจมาก ต่อมาจะได้พูดถึงวันนี้ น้อยบ่อยๆ

ตั้งแต่ ม.จ.พิสิษฐีสันชีพตักษัยไปแล้ว คุณน้ำหม่อม เสรีโศกเหลือเกิน ร่างกายและจิตใจทรุดโทรมลงไปมาก จนเห็นได้ บางครั้งก็นั่งนิ่งๆ และหน้าตาไหล เป็นที่น่าสงสาร แต่ในคอนหลังๆ นี้ อยู่ในมือนายแพทย์ สรรวรัตน์ ยงใจยุทธ

(๑๑)

ซึ่งเป็นหลานชายคนหนึ่ง คุณน้าเป็นอะไร หมอก็รักษาหาย
ทุกที ถูกยาด้วย รักเขาด้วย

ครั้นถึงวันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๑๑ คุณน้าไม่สบาย
ตอน ๒.๐๐ น. กว่าๆ ท่านเรียกปลุกท่านหญิงสิวลีฯ ให้มา
นอนให้ แล้วก็ล้มไปง่ายๆ โดยความสงบ ไม่มีอาการ
อย่างไร แพทย์หญิง ม.ร.ว.กันยิกา เทวกุล ซึ่งอยู่ใกล้กัน
ก็ไปไม่ทัน นับได้ว่าท่านไปอย่างสบายมาก ท่านคงจะไปสู่
ทางสุขเป็นแน่นอน รวมอายุได้ ๙๑ ปีกับ ๒ เดือนเศษ

ม.ล. บ็อง มาลากุล

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๑๑

เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี

ของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ ๒๐๗/๑๖๒๐๒ ศาลาว่าการมหาดไทย*

วันที่ ๒๑ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระทานกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ราชเลขาธุการ ทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับลายพระหัตถ์พระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยฉบับ ๑ ลงวันที่ ๑๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗ เป็นรายงานตรวจราชการเมืองนครไชยศรี มีความพิศดารแจ่มอยู่ในสำเนาลายพระหัตถ์ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้คัดลอกของถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว แลข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขจากพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย อีกฉบับหนึ่งจากเมืองราชบุรี มีความว่า ทรงสบายดีและได้เสด็จจากเมืองราชบุรีไปเมืองเพชรบุรีวันนี้ ขอฝ่าพระบาทได้นำทูลเกล้า ฯ ถวายด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาสุฤษดีทอนกร

* หนังสือนี้ ได้พิมพ์ตามต้นฉบับ มิได้แก้ไขอักษรวิธี

สำเนาที่ ๑๖๑๔๙

รับวันที่ ๒๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗
ที่พักเมืองราชบุรี

วันที่ ๑๙ สิงหาคมรัตนโกสินทรศก ๑๑๗

ถึง พระยาสุรเสนาบดี

วันที่ ๑๒ สิงหาคม เวลาเช้าออกเรือจากบ้านบางลี่
ล่องตาม คลองสองพี่น้อง แล่น้ำสุพรรณบุรี เข้าเขตแดน
เมืองนครไชยศรีที่อกลงมาแวะตรวจที่ว่าการอำเภอไผ่नाค การ
อำเภอเรียบริ่อยพอเป็นปานกลาง จัดยังไม่ได้เต็มตามแบบ
แต่เปรียบเทียบถ้อยความพอใช้ อำเภอไผ่नाคนี้เป็นอำเภอ
คนน้อย ด้วที่ทางนี้เป็นที่เปลี่ยวโดยมาก แต่ก่อนโจรผู้ร้าย
ชุกชุม เปนทางโจรผู้ร้ายไปมา ในระหว่างมณฑลกรุงเทพฯ ฯ
มณฑลนครไชยศรีแลมณฑลราชบุรี มีท่าซึ่งโจรผู้ร้ายพาสัตว์
ข้ามเปนที่ขึ้นชื่อลือนาม คือที่ไผ่อำไบบั ที่บางชะโมย แลที่
บางไผ่नाคนี้ พระยาสุนทรบุรีจึงเอาที่ว่าการอำเภอมาตั้งลง
ในที่เปลี่ยว แลยังจะจัดพลตระเวนขึ้นไปตั้งสะเตชันที่ไผ่
อำไบบัอีกแห่งหนึ่ง แต่เวลานี้ฟังดูที่โจรผู้ร้ายสงบเรียบริ่อย
ดี ถ้าคลองบริษัทซึ่งขุดแต่ลานเทมาทะลุไผ่อำไบบัสำเร็จเมื่อ

โต ท้องที่ในอำเภอหนึ่งจะบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก ออกจากบาง
ไผ่นาคลองลงมาตามลำน้ำ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษถึงปากคลอง
มหาสวัสดิ์ จอดพักนอนคืนหนึ่ง คลองมหาสวัสดิ์เวลานั้น
พอเรือไฟเล็กไปมาได้ ในคราวนี้ มีเรือเมล์เดินแต่กรุงเทพฯ
ถึงพระปฐมเจดีย์ ๓ ลำ เรือแจวเรือพายพ้อค้าไปมาได้
ทุกเวลา มีเรือบันทุกเข้าแล่นอ้อยหน้าเข้าไปกรุงเทพฯ มาก
ที่ปากคลองเจดีย์บูชาแ่งข้างเหนือเป็นที่หลวง เดิมเจ้าพระยา
ภาณุวงศ์มาสร้างสระบัวแลมีเรือนแพเป็นที่พักอยู่ ฝั่งมอให้
ขุนด่านรักษา แต่ทอดทิ้งมาเสียช้านาน สระบัวสูญหาย
กลายเป็นนาไปเสียหมด แลเรือนแพนั้นก็หักพัง พระยาสุนทร-
บุรีพึ่งซ่อมขึ้นใหม่ เป็นที่เรือจอดพักสบายพอใช้ ด้วยเป็น
ท่าลมพัดเย็นอยู่เสมอ

วันที่ ๑๓ เวลาเช้าออกเรือจากปากคลองมหาสวัสดิ์
มาจอดที่ท่าว่าการเมือง ขนตรวจออฟฟิศท่าว่าการเมือง คูการ
ที่จัดเรียบริ้วพอใช้พอสมควรแก่ที่จะเป็นได้ในเวลานี้ เสีย
แต่พันทตตทท่าว่าการเมืองซึ่งเป็นที่ว่าการเมืองมาแต่เดิมเป็น
ที่เลวทรามคับแคบยาวตามลำน้ำไม่ถึง ๒ เส้น ยืนขึ้นไปก็
ถึง ๒ เส้น มีวัดแลบ้านล้อมรอบขยายไม่ออก ซ้ำเป็นที่ลุ่ม

ระคูนนาชนทวมถึงกันด้วย ที่ใช้ได้มีแต่เรือนฝากระแจะอ่อน ๓ ห้อง ๒ ชั้นเฉลี่ยรอบ ซึ่งพระยาทิพโกษาทำไว้แต่ก่อน หลังหนึ่ง ได้อาไศรย์เป็นออฟฟิศอยู่ชั้นล่าง ผู้รักษาเมือง อาไศรย์อยู่ชั้นบน และมีศาลาโถงเป็นศาลแอบอยู่อีกหลังหนึ่ง ได้แวะไปดูชำระความที่ศาลเมือง หลวงอินทรีจำเมือง เป็นอธิบดีผู้พิพากษา ดูกระบวนการพิจารณาก็เป็นอย่างตั้งใจจะให้เป็นอย่างใหม่ ตามสารบบตุกรที่ได้อำนาจจัดว่าเป็นไม่แล้ว เพราะจำนวนความที่แล้วทันกับความที่เกิดขึ้นไม่คั่งค้างรุงรัง ได้ไปตรวจตราที่ซังนักโทษด้วย ปรากฏอยู่หลังจวนข้าม ฟากถนนที่ใหญ่โตพอแก่การ แต่เป็นที่ลุ่มน้ำขัง ตัวตรางนั้น พระยาทิพโกษาได้สร้างไว้พันสูงแลแข็งแรงพอใช้ได้ แต่ เวลานักโทษอยู่ข้างจะมากเยียดยัดกันอยู่ มีจำนวนนักโทษ ๑๕๒ คน ตัดสินแล้ว ๗๘ คน ระหว่างพิจารณา ๗๔ คน เพราะมีท้องตราสั่งไม่ให้ส่งนักโทษเข้าไปกรุงเทพฯ คนจึง เยียดยัดกันในตรางนั้นมาก มีนักโทษยื่นเรื่องราว ๓ ฉบับไม่เป็นเรื่องสำคัญอันใด ได้สั่งให้ปล่อยนักโทษซึ่งพิเคราะห์ เห็นว่าติดพอแก่โทษแล้ว ชาย ๕ หญิง ๒

ที่ว่าการเมืองนครไชยศรีถ้าจะตั้งอยู่ที่นี้ เห็นว่าจะทำ อย่างไรให้เรียบร้อยคงามันไม่ได้ พระยาสุนทรบุรีได้เลือก

ที่ไวซางเหนือซึ่งอยู่ในหว่างปากคลองเจดีย์บูชากับเมืองเดียน
 หนึ่งแห่งหนึ่ง เป็นที่ว่างมีเจ้าของ จะต้องซื้อ แต่เห็นว่าเป
 ่ที่แลพอแก่การ จึงได้สั่งให้คิดย้ายที่ว่าการเมืองไปตั้ง
 ที่ใหม่ในศกหน้า

เมืองนครไชยศรีเวลานั้นหลวงบรมบาทบำรุงข้าหลวง
 มหาดไทยเป็นผู้รักษาเมืองมาได้ยังไม่ถึงเดือน แต่ไล่เสียด
 ราชการเมืองดูเข้าใจน่าที่แลเอาใจใส่มาก ได้ข่าวว่าผู้คนอยู่
 ข้างจะนิยม คัวยเป็นคนหมั่นแลเอาซาไสยซื้อตรง ต่อไปคน
 เห็นจะเป็นราชการได้คนหนึ่ง ออกจากที่ว่าการเมืองไปแะ
 ตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง ซึ่งอาไศรย์แพจอคอยู่น่าที่ว่าการ
 เมือง แพหลังนั้นทราบว่าได้มาใช้ราชการโดยปลาด เป็นแพดี
 ราคาซื้อขายกว่า ๑๐ ชั่ง ทราบว่าเจ้าของแพเป็นหนี้สินเขา
 มาก ทังแพไว้ตัวอพยพหลบหนีไป อำเภอต้องเอามารักษาไว้
 จนบัดนี้ก็ยังไม่มีเจ้าเบยนายเงินคนใดมาว่ากล่าว คงได้ใช้
 แพกลางนั้นเป็นที่ว่าการอำเภอ แลจะได้ใช้ต่อไปอีกสักเท่าใด
 ยังทราบไม่ได้ อำเภอนักจักว่าเป็นเรียบบร้อยใจผู้ร้ายออกจนกรรจ์
 ไม่มี การลอบลักโคกระบือหรือย่องเบาบ้างแต่ห่างๆ ความ

แพ่งตุ่มคำที่เปรียบเทียบก็พอใช้ แต่ปลาตออยู่ไม่ค่อยจะตกลง
ต้องส่งไปศาลเมืองเสียมากกว่าที่จะแล้วได้ ที่อำเภอเห็นเป็น
เช่นนี้ได้ด้วยเหตุ ๒ อย่าง เพราะศาลอำเภออยู่ห่างศาลเมือง
ไม่ถึงเส้น จะไปว่าที่ศาลเมืองไม่ลำบากอันใด ข้างแพ่งจึง
ไม่มีใครยินยอมในชั้นเปรียบเทียบ หรืออีกอย่างหนึ่งคนจะ
ไม่มีใครไว้ใจผู้นายอำเภอ จึงไม่มีใครยินยอมตกลง แต่ข้อความ
ข้อนี้รู้ไม่ได้แน่ ด้วยสารบบที่ทำ ทำแต่ความที่ตกลง ทาง
เมืองยังหาเข้าใจในการที่ทำสารบบอย่างกรงเก่าไม่ ถ้ามี
สารบบที่ความไม่ตกลงอยู่แล้วก็พอจะตรวจคำเปรียบเทียบ
พิเคราะห์เอาความจริงได้

นอกจากที่ว่าการอำเภอเมืองไปเข้าคลองเจดีย์บูชา ถึง
พระปฐมเจดีย์ เวลาบ่าย ๒ โมง ชั้นพักอยู่ที่พระราชวัง
วังนี้ชำรุดทรุดโทรมมาก ทงวังแลบริเวณคงใช้ได้แต่
พระที่นั่ง ๒ ชั้นหลังหนึ่ง กับเพิงพลตั้นตวันตกแลตั้น
เหนือ พระที่นั่งแลตำหนักรักษานอกจากนเสาศาตเซชวน
ร้าวรานจนจะพังหมดทุกหลังไม่มีเว้น ถ้าจะซ่อมแซม จะ
ต้องรอลงทำใหม่ทั้งนั้น พิเคราะห์ดูเห็นว่าวังนี้โดยหากว่าจะ
กล้างทุนซ่อมแซมขึ้นใหม่ก็หาประโยชน์อันใดมิได้ ด้วย

เป็นที่คับแคบซุกซิกโดยจะ ประทับก็ไม่เป็นที่ ทรงพระราช-
 สำราญได้ ที่วัง^๕ พระที่นั่งแลตำหนักบันดาที่ชำระตุ๊ก
 พังออกให้หมด แลปลูกสร้างเพิ่มเติมขึ้นเล็กน้อย ทำเป็นที่ว่า
 การมณฑลนครไชยศรีเป็นดีกว่าใช้เป็นอย่างอื่น ถ้าหากว่า
 เสด็จพระราชดำเนินประพาศพระปฐมเจดีย์ในภายหน้า คิดว่า
 จะปลูกพลับพลารับเสด็จ นั้นได้ไปเลือกที่ไว้ข้างหลังพระ
 ปฐมซึ่งเป็นที่บริเวณ วัง โบราณ ของกระษัตริย์ ซึ่งสร้างพระ
 ปฐมเจดีย์ แลได้สั่งให้ พระยาสุนทร ให้ปักไม้หมากกรุย
 ไว้เป็นที่พลับพลารับเสด็จ อย่าให้ราษฎรจับจองทำการอื่น
 ถ้าทำพลับพลารับเสด็จในที่ที่เลือกใหม่นี้ เข้าใจว่าจะทรง
 พระราชสำราญกว่าประทับที่พระราชวังเก่า ด้วยเป็นที่กว้าง
 ใหญ่มีคลองมีโคกแลเป็นป่าละเมาะทั่วไป แม้ที่สุดจะสร้าง
 วังในที่นั้นก็สร้างได้ที่วังเก่าในเวลา^๕ ตอนพระที่นั่ง พระยา
 สุนทรบุรีได้ ปลูกเรือนไม้แซกขึ้นหลังหนึ่ง แลกกันไว้เป็นที่
 รับผู้มีบันดาคักคี่ไปมา ตอนข้างตำหนักกองทหารอาไศรย์
 ที่ว่าการมณฑลแลว่าการอำเภอพระปฐมอาไศรย์ตั้งทำการอยู่
 ที่พระระเบียงชั้นในพระปฐมเจดีย์ คุเป็นกระเบียดเบียน
 พระปฐม ไม่สมควรจะต้องกีดจัดเรื่องที่ว่า การมณฑล^๕
 โดยเร็วสักหน่อย

ได้ไปตรวจที่ว่าการมณฑลแลที่ว่าการอำเภอพระปฐมเจดีย์ในวันที่ไปถึงนั้น ที่ว่าการมณฑลจัดการเป็นหมวดหมู่แลการเรียบเรียงเก็บจดหมายเรียบร้อยดีเพราะขอคนในกระทรวงมาไว้หลายคน แลเห็นได้ว่าถ่ายแบบในศาลากระทรวงมหาดไทยมาจัดแทบทุกอย่างที่จะทำได้ บางอย่างเกินต้องการในที่นั้นก็มีบ้าง เช่นเข้าไปบันทึกจดหมายบันทึกตลอดจนรายงานตีพิมพ์ซึ่งมีกำหนดฉบับแลเวลายื่น ไม่จำเป็นเลยจะต้องเข้าบันทึก ดูเหมือนที่กรุงเก่าก็ยังเป็นเช่นนี้ ได้ชี้แจงให้เข้าใจว่า การที่จะเอาอย่างนั้นควรเอาอย่างแต่ที่จำเป็น ที่ไม่จำเป็นไปเอาอย่างให้เหน้อยไม่มีประโยชน์อันใด ที่ว่าการมณฑลนั้นกระบวนจัดที่ทางก็สะอาด สอ้านเสียแต่ไปตั้งในที่วัดเท่านั้น ในเวลาการคลังมณฑลกำลังข้าหลวงคลังคนใหม่มารับการจากพระสรรค์ ส่งกันยังไม่เสร็จ ดูเหมือนจะมีการยุ่งเหยิงบ้างเล็กน้อย การคลังมณฑลนั้นคงยังเร็วกว่ามณฑลกรุงเก่ามาก เพราะยังเป็นอย่างเก่าฟังจะเปลี่ยนเข้าแบบใหม่ที่พระปฐมเจดีย์นี้จัดการปกครองเป็นท้องที่อำเภอหนึ่งในเมืองนครไชยศรี หม่อมราชวงศ์เล็กเป็นนายอำเภอ มีจำนวนราษฎรในท้องที่อำเภอนี้ ๒๓๗๕๒ คน เหตุการโจรผู้ร้ายสงบ มีแต่การย่องเบาเล็กน้อยห่างๆ หม่อม

ราชวงศ์เสียนเคิมเป็นนายอำเภอเมืองนครไชยศรี ทำการดี
 พระยาสุนทรบุรีเห็นว่าอำเภอพระปฐมเป็นอำเภอสำคัญกว่า
 อำเภออื่นในเมืองนครไชยศรี จึงย้ายมาว่าอำเภอพระปฐม พัง
 ทุผู้คนก็นิยมมากอยู่

วันที่ ๑๕ เวลาเข้าไปเที่ยวดูตลาด ตลาดพระปฐม
 เจดีย์ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลองเจดีย์บูชา ตั้งแต่บริเวณวัด
 พระปฐมตลอดลงไปยาวตามลำคลองประมาณ ๑๐ เส้น ปลูก
 เป็นโรงหลังคามุงจากเครื่องผูกบ้างเครื่องสับบ้างฝั่งละ๒แถว
 มีทางเดินกลางกว้างประมาณ ๔ ศอกมีทั้งโรงบ่อนแลโรง
 สุรา ตลาดของสดเบ็ดเสร็จอยู่ในนั้น นับว่าเป็นตลาดสำคัญ
 ในหัวเมืองแห่งหนึ่ง เหตุว่าเป็นที่มีการค้าขายมาก สิ่งสินค้า
 ที่จำหน่ายออกจากพระปฐมเจดีย์ไปจำหน่ายในกรุงเทพฯ แล
 หัวเมืองอื่น ๆ นั้น ที่เป็นสินค้าใหญ่ คือ เข้าเปลือก เข้า
 สาร เข้าโกษ น้ำตาลทราย น้ำอ้อย ยาสูบ แลผักผลไม้
 ต่าง ๆ คือ คราม มะเกลือ หน่อไม้ หน้อยหน้า สรรพศ
 ผือกมัน กล้วย แลอื่น ๆ ส่วนสินค้าซึ่งพามาแต่กรุงเทพฯ
 แลที่อื่น ๆ จำหน่ายในที่นี้ คือ เครื่องทองเหลือง ทองขาว
 ผ้าพรรณนุ่งห่ม แลผักผลไม้ เครื่องบริโภคน้ำ คือ หมาก พลุ
 ทุเรียน มังคุด มะพร้าว เป็นต้น

ลักษณะซื้อสินค้าทางปวงนี้ มีเรือใหญ่น้อยหลายร้อยลำ
รับสินค้าแต่กรุงเทพฯ และที่อื่นๆ มาจำหน่ายแก่พวกที่ตั้ง
ร้านอยู่ในตลาดรับไว้ขายแก่ชาวบ้านนอก ถึงเวลาเช้าพวก
ชาวบ้านนอกต่างหาบหามบรรทุกสิ่งสินค้าเข้ามาตั้งขายที่ลาน
พระปฐมเจดีย์ แลตามบริเวณตลาด พวกชาวเรือพากันไป
ว่าซื้อ เมื่อตกลงราคากันแล้ว ก็ขนส่งลงเรือที่ริมตลาดนั้น
บ้าง ค้างมาบ้าง ตามเรือเล็กเรือใหญ่ที่จะขึ้นไปได้ถึงเพียง
ไต พวกชาวบ้านนอกขายของได้แล้ว พอใจต้องการของ
สิ่งใดก็เที่ยวซื้อหาตามร้านในตลาด หาบหามพากลับออกไป
บ้านเป็นประเพณีดังนี้ เวลาเช้าๆ คนแน่นหนาคับคั่งตลอด
ตลาด ประมาณได้หลายพันคนทุก ๆ วัน พระยาสุนทรบุรีได้
ให้ลองเก็บจำนวนแลราคาสินค้าเพียงผลไม้ที่ซื้อขายกันที่
ตลาดในเดือนกรกฎาคม ได้จำนวนสินค้าที่จำหน่ายไปจาก
พระปฐมเจดีย์ คือ

น้อยหน้า ๗๓๗๔๑๕ ผล เป็นเงิน ๕๕๓๐ บาท
๓๒ อัฐ
สรรพศรี ๒๒๐๓๑ ผล เป็นเงิน ๘๒๖ บาท ๑๐ อัฐ
กล้วย ๓๖๘๕๐๐ ผล เป็นเงิน ๙๒๒ บาท ๑๖ อัฐ
ขนุน ๖๑๕ ผล เป็นเงิน ๑๕๓ บาท ๔๐ อัฐ

เข้าโภท ๔๘๐๒๐ ผล เป็นเงิน ๒๑๑ บาท ๔ อัฐ
 พักทอง ๓๔๖ ผล เป็นเงิน ๕๙ บาท ๔๘ อัฐ
 พักเขี้ยว ๗๖๐๐ ผล เป็นเงิน ๓๙ บาท

รวมเป็นเงิน ๗๗๔๒ บาท ๒๒ อัฐ

สินค้ากรุงเทพ ฯ ที่เอามาจำหน่ายในพระปฐม คือ

ทุเรียน ๑๙๕๖ ผล เป็นเงิน ๑๙๙๓ บาท ๔๐ อัฐ
 แมงกุศ ๕๗๖๑๑ ผล เป็นเงิน ๗๒๐ บาท ๘ อัฐ
 หมากร ๑๑๔๓๕๐ ผล เป็นเงิน ๕๗๑ บาท ๔๘ อัฐ
 พลู่ ๔๖๔๔๐ กำ เป็นเงิน ๑๖๒๘ บาท ๔๑ อัฐ
 มะนาว ๘๖๕๐ ผล เป็นเงิน ๒๖ บาท ๓๒ อัฐ
 กระท้อน ๒๕๑๑ ผล เป็นเงิน ๔๘ บาท
 แดงโม ๓๐๐ ผล เป็นเงิน ๓๙ บาท
 มะพร้าว ๖๓๐๐ ผล เป็นเงิน ๔๗๐ บาท
 เงาะ ๔๐๕๐ ผล เป็นเงิน ๔๙ บาท
 ส้มโอ ๔๐๐ ผล เป็นเงิน ๑๒ บาท ๒๓ อัฐ
 ลำไย ๑๗๐๐ ผล เป็นเงิน ๔ บาท ๑๖ อัฐ

รวมเป็นเงิน ๕๕๖๓ บาท ๑๖ อัฐ

ยังเครื่องทองเหลืองทองชาวผ้าพรรณนุ่งห่มที่ชาวร้าน
ในตลาดจำหน่ายได้ในเดือนหนึ่งนั้นเป็นเงินถึง ๑๓๗๒๓ บาท
๑๐ อัฐ

เพราะเหตุที่การค้าขายในตลาดพระปฐมเจดีย์ตั้งว่ามาน
พาให้คนต้องการที่ทำโรงงานขายของมาก ที่ริมคลองฝั่งใต้
เป็นที่หลวง ก็เป็นตลาดไปแต่มุมด้านหน้าพระราชวัง คือ มี
ผู้เข้าอยู่แต่ต่อพะเพิงที่เพิงพล พระราชวังเอาเป็นร้านตลาด
ตลอด ที่ถนนริมฝั่งคลองตรงพระราชวังออกมา ก็มีผู้ปลูก
เป็นร้านชำทำนองที่หน้าวัดสุทัศน์ ขยายของบริโภคต่างๆ อีก
แถว ๑ แต่มุมพระราชวังลงไปตามลำคลองราษฎรปลูกเป็น
โรงจาก ทำเป็นร้านขายของตลอด ร้าน ๑ ยาวประมาณ
๘ ศอก เช่ากันถึงเดือนละ ๑๐ บาท ๑๒ บาท อย่างต่ำ
เพียง ๕ บาท ราคาขายส่งโรงจากเหล่านี้ขายกันถึงร้านละ
๑๐ ชั่ง ๑๕ ชั่ง ช่างฝั่งคลองปากเหนือคอนบนเป็นที่วัด
ท่านพระปฐมเจดีย์อนุรักษ์ยอมให้ราษฎรเอาไครย์ปลูกโรงขาย
ของตลอดลงมาจนตะพานช้าง พื้นนั้นลงไปเป็นที่ พระยา
พิพัฒน์ (ทับ) แลที่ท่านผู้หญิงหนูในเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่ง
ตกเป็นของ กรมหมื่นมรุพงษ์ ก็ทำเป็น โรงจาก ให้เช่าเป็นร้าน

เป็นตลาดแลโรงบ่อนตลอดลงไป แต่ราคาค่าเช่าห้องหนึ่ง
เพียง ๕ บาท ไม่แรงเท่าฝั่งใต้ ที่ตลาดพระปฐมเจดีย์นี้ถึง
เป็นตลาดใหญ่ก็ดูรุงรังแลโสโครกเพราะปลูกเบียดเสียดเยียด
ยัดกันไม่เป็นท่าทางงดงาม แล้วแต่ใครจะทำก็ทำได้ ไม่มี
ผู้ใดในรัฐบาลที่จะไต่เอาเป็นธุระ โดยทางที่ขอบมาแต่แรก
จึงเป็นไปได้เช่นนี้ แต่จะจัดการแก้ไขอย่างไรในเวลานี้ คิดดู
ก็เห็นว่าไม่มีประโยชน์ เพราะการค้าขายในตลาดที่นี้กำลัง
เจริญ ถ้าไปขับไล่รบกวนน่าที่จะเกิดความเดือดร้อนพาให้
คนที่ถอยในการค้าขายไปได้ ทางอย่างที่ดีควรจะเห็นว่า
ควรจะคิดอ่านสร้างที่แทนขึ้น แลกกันให้ตลาดขยายย้ายออก
ไปไกลหลวมตัวกันก่อน แล้วจึงจัดการก่อสร้างแก้ไขในตอนนั้น
จึงจะไม่เป็นการกีดกันความเจริญในที่นี้

การที่จะจัดเรื่องตลาดพระปฐมเจดีย์นี้ เวลานี้เจ้า
พนักงานทำแผนที่ซึ่งได้ส่ง ออกมาทำการร่วมเข้าแล้ว ได้
เรียกแผนที่ที่เขาทำมาตรวจดูประมาณอีกสัก ๒ เดือนถึงจะ
แล้ว จะต้องรอเอาแผนที่นี้เป็นหลักกะถนนที่จะตัดในบริเวณ
พระปฐมเจดีย์ แลกะตลาดที่ควรจะอยู่ในที่ใด การทำถนน
ไม่ต้องลงทุนอันใดนัก เพราะใช้แรงคนโทษทำได้ ฉันทได้

ส่งพระยาสุนทรบุรีให้รับจดทำตรางขึ้นที่พระปฐมเจดีย์ แลให้ส่งคนโทษเมืองสุพรรณ เมืองนครไชยศรีที่มีกำหนดโทษเกิน ๓ เดือน เอาขึ้นมาไว้ใช้ที่พระปฐมเจดีย์นี้ ในการก่อสร้างตลาดนั้นเห็นว่าจะต้องค้าย้ายบ่อนก่อน ถ้ากะในแผนที่เห็นที่ใดเหมาะสมจะย้ายบ่อนไปตั้งที่นั้น การที่จะสร้างบ่อนถ้าทำสัญญาให้เขาเก็บสัก ๑๐ ปีจะหาคนลงทุน ทำก็เห็นจะหาได้ง่ายไม่ต้องออกเงินหลวง ถ้าบ่อนไปอยู่ไหนตลาดของสดแลร้านชำคงจะตามไป การที่จะสร้างตลาดของสดแลร้านชำนั้นหาผู้มีทุนทำได้ง่าย เพราะค่าเช่าคงจะเป็นดอกเบ็ยไม่ต่ำกว่าชั่งละบาท การที่ย้ายบ่อนไปคงจะพาให้ร้านที่มีอยู่ในตลาดเดี๋ยวนั้นลดลงพอหายเยี่ยคยัคกัน แบ่งที่สร้างตึกหรือโรงที่มั่นคงขึ้นในที่หลวงแห่งนี้ได้ การที่จะทำ จะทำเป็นการหลวงหรือจะขายที่หลวงให้ราษฎรทำก็ได้ทุกอย่าง ถ้าได้กะแผนที่แล้วอย่างช้าอีก ๓ ปีนี้คงเป็นเมือง คัวยารถไฟจะเป็นกำลังใหญ่ที่จะช่วยบำรุง เวลานี้ได้พบพวกมิตเตอร์กิงกำลังปักกรุยรถไฟเข้ามาในตอนคลองเจดีย์บูชาแล้ว ฟังเสียงพ่อค้าราษฎรในที่นี้อยู่ข้างจะพากันนิยมเรื่องรถไฟเป็นอันมาก มีคนมาขอให้ฉันบอกวารถไฟจะแล้วเมื่อใดหลายคน ตามความ

เห็นของพวกพ่อค้าเห็นว่าถั่วรถไฟสายนี้แล้ว พวกเขาจะได้
 ความบริบูรณ์ขึ้นอีกมาก เพราะทุกวันเน้การทำไร่ขายสินค้า
 มีความซ้ช้งอยู่หลายอย่าง ก็ต้องหาชน สินค้ามาขายที่
 พระปฐมเป็นความลำบากแลเปลืองไสหุ้ย บางทีในระตุฝน
 เหมือนอย่างเดีวนี้ ที่ไร่อยู่ไกลก็มาค้าขายไม่ได้ เพราะฝน
 ชุกหนทางเป้นหล่มเป้นโคลน ไซ้เกวียนหรือพาหะนะอย่างใด
 ไม่ได้ อีกประการหนึ่งสินค้าที่เอามาขายที่ตลาดพระปฐม
 ราคายังต่ำเป้นต้นว่าน้อยหน้า บางวันถั่วมาขายมากด้วยกัน
 ขายได้เพียง ๑๐๐ ละ ๒ สลึง ต่อบางวันมีเรือมารับมาก
 หรือคนมาขายน้อย จึงขึ้นราคาถึงกว่า ๑๐๐ ละ ๓ สลึง
 เพราะพวกที่รับคิดเพื่อเสียหาย ในระหว่างทางที่จะพาไปขาย
 นานพ่อค้าอยยังชั่ว ถั่วนำแล้งบางที่ถึง ๔ วัน ๕ วันจึงจะไป
 ถึงกรุงเทพฯ ถ้ามีรถไฟความลำบากเหล่านี้จะหมดไปคงจะ
 ขายสินค้าได้ราคาดีขึ้นกว่าเดีวนี้ คนจึงหวังใจในรถไฟมาก
 กลับมาจากตรวจตลาดได้มีการประชุมพวกหลงจูโรงหีบ แล
 พวกทำไร่ ในการที่เรียกประชุมเรื่องโรงหีบนั้น เพราะการที่
 จะเลิกค่านภาษียังติดอยู่ด้วยเก็บภาษีน้ำตาลทราย ในท้องที่
 อำเภอพระปฐมเจดีย์มีโรงหีบในเวลา^{นี้} ๑๗ โรง เงินภาษี

ปีหนึ่งกว่า ๑๐๐ ชั่ง อีกประการหนึ่งความซัดซ้องในมณฑล
 นมอยู่ด้วยเรื่องภาษีอ้อย จะจัดการตามอย่างหัวเมืองฝ้าย
 เหนือไม่ได้ คือ ข้างหัวเมืองในมณฑลกรุงเก่า มณฑล
 นครสวรรค์ แลมณฑลพิษณุโลกย์ ราษฎรปลูกอ้อยแลเขียว
 ไร่อ้อยขายเอง จัดการเก็บภาษีเรียกจากผู้ปลูกอ้อย คิดตาม
 เนื้อที่ไร่ละ ๔ บาท ๒ สลึงเป็นการเรียบร้อย แต่ทาง
 ราษฎรที่ปลูกอ้อยปลูกขายโรงหีบทั้งสิ้น ไม่ได้ขายเองอย่าง
 หัวเมืองข้างเหนือ โรงหีบต้องเสียภาษีน้ำตาลทรายหน้าอ้อย
 อยู่แล้ว ถ้าจะเอาแบบหัวเมืองข้างเหนือมาเก็บไร่อ้อยอีกชั้น
 หนึ่งก็เป็นภาษี ๒ ชั่ง อีกประการหนึ่งพระยาสุนทรบุรี ได้
 ลองทำบาณชีน้ำตาลที่ทำได้ตามโรงหีบเทียบกับจำนวนน้ำตาล
 ที่ได้เสียภาษี จำนวนน้ำตาลที่เสียภาษีต่ำกว่าครึ่ง เห็น
 เป็นการรวบไหลรัฐบาลเสียเปรียบอยู่ จำต้องคิดจัดการแก้ไข
 วิธีเก็บภาษีน้ำตาลทรายทางนี้โดยวิธีหนึ่ง แลวิธีที่จะจัด
 ใหม่ขึ้น ได้ปรึกษากับพระยาสุนทรบุรีเห็นว่ามียุอยู่ ๒ อย่าง
 คือ เก็บตามเนื้อที่ปลูกอ้อยอย่างหัวเมืองฝ้ายเหนือ แต่เลิก
 ภาษีน้ำตาลทรายหน้าอ้อยเสียทีเดียวอย่างนี้จะเก็บได้ง่ายแลไม่

มีทางรวไรไหล แต่มีที่เสียอยู่อย่างหนึ่งด้วยเป็นการเก็บจากคน
 จน คือราษฎรที่ปลูกอ้อย บางทีเห็นต้องเสียภาษีแรงขึ้น
 จะยอมท้อในการที่จะปลูกอ้อยก็จะเสียประโยชน์ได้ อีกอย่าง
 หนึ่งนั้นเก็บภาษีน้ำตาลน้ำอ้อยแต่ไปเก็บที่โรงหีบเอาตาม
 จำนวนน้ำตาลน้ำอ้อยที่จำหน่ายจากโรงหีบ อย่างนี้ไม่มีใคร
 ได้ความเดือดร้อนหรือท้อถอย แต่บางที่จะยากอยู่ในการที่จะ
 ตรวจจึงเห็นว่า การเรื่องนี้จะเรียกหลงจูโรงหีบมาฟังความ
 เห็นคนพวกนั้นดูเขาจะเห็นประการใด เมื่อพร้อมกันฉันจึงได้
 ชี้แจงความคิดที่จะแก้ไขวิธีเก็บภาษีน้ำตาลน้ำอ้อย ให้ง่ายแล
 สดวกแก่การค้าขายขึ้น โดยที่จะไม่ให้ต้องมีการตรวจตราที่
 คำนึงแต่ก่อน แต่เห็นว่าการนี้เกี่ยวกับผลประโยชน์ของ
 พวกทำโรงหีบ แลเห็นว่าพวกโรงหีบเป็นผู้ชำนาญในการนี้
 จึงเรียกมาปรึกษาว่ารัฐบาลควรจะจัดการเก็บฉันใด ที่จะได้
 ประโยชน์เงินภาษีอากรตามสมควรจะได้ แลไม่ลำบาก
 เดือดร้อนแก่การค้าขายดังนี้ พวกหลงจูโรงหีบ ได้ปรึกษา
 กันด้วยความเอื้อเฟื้อซำานตกลงเนื้อเห็นว่า การที่จะเก็บ
 จากระษฎรที่ปลูกอ้อยแลเลิกภาษีน้ำตาลทราย น้ำอ้อยเสีย

เป็นการสวดแก่โรงหีบจริงอยู่ แต่เห็นว่าราษฎรจะพากัน
 ท้อถอย ถ้าราษฎรไม่ปลุกอ้อยให้พอต้องการของโรงหีบ ๆ
 ก็เสียประโยชน์เหมือนกัน เพราะฉะนั้นเห็นพร้อมกันว่า
 ไปเก็บภาษีน้ำตาลทรายน้ำอ้อยตามโรงหีบดีกว่า พวกหลวง
 โรงหีบจะรับอุดหนุนในการที่เจ้าพนักงานจะไปตรวจแลเก็บ
 ภาษีน้ำตาลโดยเต็มกำลัง ในการเรื่องนี้จะต้องคิดวิธีที่จะ
 เก็บและจะตรวจ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะคิดให้ตลอดในเวลา
 จึงได้มอบไว้แก่พระยาสุนทรบุรีให้ทำเนื่อเห็นเข้าไปยื่นใน
 เวลาประชุมเทศาภิบาลปีนั้น แต่การคงจะตลอดได้ ด้วยได้
 ปรึกษาเห็นทางอยู่โดยมากแล้ว

ใต้ถามพวกหลวงโรงหีบต่อไป ใต้ความว่าใน
 ศก ๑๑๖ โรงหีบมีกำไรแทบทุกโรง การทำโรงหีบมีเครื่อง
 ท้อ ถอย อยู่บัดนี้ แต่ด้วยเรื่องหากระบือไม่ได้พอเทียมหีบ
 ด้วยโคกระบือเป็นโรคล้มตายเสียปีกลายนมาก คนที่เคยรับ
 ไปหาโคกระบือหาให้ไม่ใคร่ได้ ความข้อนั้นจะต้องเติม
 อัดโนมัตว่าเพราะเดียนชะโมยยากกว่าแต่ก่อนด้วย แต่
 อยากรู้ก็เห็นเป็นการที่น่าจะต้องช่วยคิดแก้ไข เพราะความ
 ต้องการโคกระบือทำไร่นาทุกวันนั้นมากช่นทุกที่ เรื่องหาโค

กระป๋องยาก น่าจะเป็นเครื่องทำให้เสื่อมสนการณ์ทำนาตาลทราย
 ได้ เรื่องนี้แต่ก่อนได้มีความคิดอยู่ว่าจะชักชวนให้เปลี่ยน
 เครื่องมือใช้ทำด้วยเครื่องจักร ได้หาแบบอย่างเข้ามา แล
 ได้ให้กับต้นคาตองออกมาตรวจทำรายงานกันว่าใช้ได้ เป็น
 แต่ยังไม่ได้ส่งเครื่องจักรเข้ามาทดลองเท่านั้น แต่ครั้นมา
 ได้สวนฟุ้งถึงท้องที่แลได้ไปตรวจดูโรงหีบด้วยตนเองในครั้ง
 นี้ กลับความเห็นเป็นอย่างอื่น เห็นว่าที่จะให้ทำด้วยเครื่อง
 สติมนั้นไม่ได้ เพราะคนเหล่านั้นไม่มีทุนพอจะซื้อเครื่องสติม
 อย่างหนึ่ง ถึงจะมีทุนพอซื้อก็ไม่ได้คุ้มคอกเบยทุนที่ลง เพราะ
 การหีบอ้อยทำแต่เพียงปีละ ๓ เดือน จะต้องทิ้งเครื่องสติม
 บัวยการอยู่ถึงปีละ ๔ เดือน การโรงหีบทางนี้ไม่ได้ทำ
 เป็นการใหญ่ ถึงแก่จะปลุกอ้อยให้พอทำตลอดปี แลยังซ้ำ
 ต้องอาศัยรายช้ออ้อยสุดแต่ราษฎรจะทำมาขายด้วย สังกะตุ
 คุโรงหีบซึ่งได้ไปดูถึง ๒ โรง ในเวลานี้ ทังให้รุ่งรังจน
 ถึงหลังคาเป็นรูปโหล่วทั่วไป แต่แรกเห็น ถึงแก่ถามว่าโรงร้าง
 หรือมีเจ้าของทำอยู่ ได้ความว่าเป็นของที่ทำอยู่ แต่เป็น

เวลาระหว่างจึงทอดทิ้งไว้ตั้งนั้น แต่ถึงระดูแล้งจึงจะลงมือ
 ซ่อมแซมเมื่อจะลงมือหีบอ้อย ได้พิจารณาเหตุเครื่องหีบที่ใช้
 อยู่ทุกวันนี้เป็นอย่างจีน ซึ่งคิดใช้มานานับร้อยปี หนักแล
 ไม่สนิทสนม ถ้าคิดทำลูกหีบด้วยเหล็กแลให้มีจักรช่วยแรง
 จะเบาแรงขึ้นได้อีกมาก พิจารณาเหตุเห็นถึงคิดใช้แรงคนหมุน
 อย่างเครื่องตีพิมพ์หรือเครื่องทำนามะเน็ด ไม่ต้องใช้แรง
 สัตว์ได้ โดยจะไม่ถึงเช่นนั้น แต่เพียงคิดทำลูกหีบให้เบา
 แลให้มีจักรช่วยแรงมากขึ้น ก็จะใช้สัตว์น้อยตัวลงได้กว่าที่
 ใช้อยู่เป็นอันมาก แต่สนใจเป็นการเหลือความรู้ จะต้องเอา
 ไม้ไปปรึกษาอินชะเนี่ยคุยต่อไป

ได้ปรึกษาเกี่ยวกับพวกทำอะไรถึงเรื่องวิธีเก็บ ภาษีสมพัคสร
 แลเรื่องออกไปจอบในเรื่องสมพัคสรนั้น ความเห็นของพวกเขา
 ทำไร่ยุติเป็นอันเดียวกันหมดว่า ถ้าเก็บตามเนื้อที่ดินเสมอไร่
 ละสิ่งเฟื่อง แล้วแต่ราษฎรจะปลูกผลไม้อย่างใด ๆ ไม่ว่า
 อย่างนั้นจะเป็นการสะดวก แลจะเป็นที่มิหน้าใจแก่คนทำไร่มาก
 ด้วยไม่มีการที่จะต้องนำตรวจต้นผลไม้ แลไม่ลำบากที่จะ
 ต้องต่อล้อต่อเถียงกับเจ้าพนักงาน ว่าโดยอัตราที่เก็บทุกวัน
 นั้น ซึ่งเก็บอยู่เป็น ๒ อย่าง คือ เก็บตามที่ดินบ้าง เก็บ

ตามต้นผลไม้บ้าง ถ้าคิดถัวตามเงินภาษีที่เก็บก็ลงกัน กล่าว
คือ ที่นับต้นบางก็เกินไร่ละสลึงเฟื้อง บางก็ไม่ถึง ถ้า
เห็นเป็นที่ดินสวทกกว่า แต่การที่จะให้ของที่ดินพวกชาวไร่
ร้องว่า ถ้าให้จงเป็นการเดือดร้อน เพราะที่ดินที่ทำอะไรทำ
๗ ปี ๘ ปี แล้วดินเค็ม หรือหญ้าคาขึ้น ต้องทิ้งที่ไปต่างป่า
หาที่ทำใหม่ มีที่ซึ่งทิ้งร้างอยู่ในเวลานี้หลายพันไร่ แลไม่
ใครมีภาระที่จะแย่งชิงที่ดินกัน เพราะที่ป่าเปล่ายังมีมาก ถ้า
หากว่าให้ของที่จะต้องเสียค่าจองไร่ไป เป็นความเดือดร้อน
ถ้าหากว่าจะจัดให้เป็นหลักฐานในการเก็บภาษี จัดเช่นนี้
เห็นว่าจะเรียบร้อยตลอดได้ คือ ถ้าผู้ใดจะต่างป่าทำอะไร ให้ขอ
อนุญาตก่อนนายอำเภอ นายอำเภอร่างวัดแลกำหนดที่ให้ แล
เก็บภาษีแก่คนนั้นตามพระราชบัญญัติต่อไปทุกๆ ปี กว่าคน
นั้นจะทิ้งที่เมื่อใดก็ให้บอกคืนแลขออนุญาตใหม่ดังนี้ ที่ว่า
ว่าโดยการทำอะไรโดยมาก แต่ที่ไร่ซึ่งเจ้าของหวงห้ามตั้งประจำ
อยู่ เพราะเป็นที่อยู่ริมคลองริมหนอง ปลูกหมากมะพร้าว
แลทำนาได้ก็มีบ้าง แต่ไม่มากนัก ท้องที่อำเภอพระปฐม
นี้ ข้างทิศตะวันออกเป็นที่ต่ำทำได้ทั้งไรแลนา มีคนหวง
ห้ามอยู่ประจำโดยมาก ทางตะวันตกเป็นที่ดอน ระบุแล้งเหือด

แห่งหน้าใช้โดยยาก แต่เป็นที่ดินอุดม ที่ตอนปลูกผักผลไม้
 ต่างๆ ไม่ต้องรดน้ำมีผลบริบูรณ์จนกว่าดินจะเค็ม ต้นไม้เหล่านี้
 นั้นจึงตายแลปลูกไม่งอกงามได้ในที่เช่นนั้น ปลูกได้แต่น้อยหน้า
 สัปรด เผือกมัน แลไม้ล้มลุกอย่างอื่น ๆ ซึ่งงอกงามในระดู
 ฝน แต่ต้นไม้ซึ่งอยู่ได้นาน เช่น มะม่วง หมาก มะพร้าว
 ปลูกในที่ดอนเช่นนั้น ทนความเหือดแห้งในระดูแล้งไม่ได้
 ปลูกได้แต่ในที่ลาดปากหนอง ชนงามแลมีราคาดี ที่ว่า
 ที่เค็มนั้นเป็นการปลาด ฟังรู้ในคราวนี้ว่าที่พระปฐมนั้นเป็น
 ที่มีเกลือสินเทาอย่างเมืองนครราชสีมา เว้นแต่น้อยกว่า
 บ่อน้ำที่ชุดบางบ่อก็จัด บางบ่อก็เค็มแลมีสาห์เกลือชน
 ตามแผ่นดินด้วย

การทำไร่ในเวลา^{นี้}ได้ความ^{นี้}ว่ามาก^{นี้}กว่าแต่ก่อนเป็น
 อันมาก ที่ป่าดงเป็นไร่ตลอดออกไปจนหนองแถม คงจะ
 ถึงห้วยกระบอกไม่ช้านัก ที่ทำไร่มาก^{นี้}ได้ความ^{นี้}ว่า เพราะ
 ใจผู้ร้ายสงบลง คนกล้าออกไปอยู่ที่เปลี่ยวไม่กลัวโจรไทย
 ประการหนึ่ง เพราะมีเงินออกมาจากกรุงเทพฯ เป็นอันมาก
 เนิ่งๆ ทำได้กำไรดี ในว่าเงินใหม่ออกมาทำการเป็นลูกจ้าง

ไม่ถึง ๒ ปี ก็ตั้งตัวทำการของตนเองได้ ได้ความตั้งใน
 การทำอะไรในอำเภอพระปฐมนี้ เห็นว่าเพราะเหตุที่ดินมีมาก
 กว่าคนเท่านั้นเอง จึงได้ทิ้งไร่เทียวเลือกที่ทำเอาใหม่ ไม่มี
 ใครห่วงแทนที่ดังที่นา ได้ลองถามพวกทำไร่ว่า เมื่อที่ไร่เก่า
 ไปเสียแล้ว ทำไมจึงไม่ใช้ปุ๋ยช่วยกำลังดิน พวกเหล่านั้นพา
 กันหัวเราะว่าใช้ปุ๋ยต้องเปลืองโซหุ้ยมาก แต่น้ำยังไม่รด ถ้า
 ไปลงทุนทำปุ๋ย จะเอากำไรที่ไหนมา สู้งานป่าเอาใหม่ไม่ได้
 ตั้ง เห็นว่าเมื่อรดไฟแล้วสินค้าจำหน่ายได้มากขึ้น ราคาที่
 ขึ้น คงจะมีคนทำไร่มากขึ้น เมื่อคนพอแก่ที่เมื่อไรเมื่อขึ้น
 จึงจะเกิดหวังที่ถึงจะจัดเรื่องการจับจองที่ดินในที่นี้ได้ตลอด
 ไป แต่เรื่องเก็บสมปักศรนั้น ควรต้องคิดเก็บตามเนื้อที่ดิน
 ไม่ว่าที่พระปฐมหรือที่ใดๆ ทั่วไป จึงจะเป็นการเรียบร้อย
 แลเชื่อว่าจะได้เงินมากขึ้นด้วย

เวลาบ่ายโมงเศษ พระองค์จีระเสด็จมาถึงได้จัดให้
 ประทับอยู่ที่วัง ส่วนฉันย้ายขึ้นไปอยู่ที่ระเบียงพระปฐม

เวลาบ่ายได้ขี่ม้าออกไปเที่ยวดูพื้นที่ทางหลังพระปฐม
 จนถึงตำบลอุบล ระยะทางประมาณ ๓๐ เส้น ที่ข้างหลัง

พระปฐมนี้เป็นที่ป่าละเมาะทิ้งร้างว่างเปล่าอยู่โดยมาก ที่จะเป็นที่เค็มอย่างเขาวัว มีไร่แลสวนอยู่ห่างๆ ที่เหล่านี้ เป็นชานเมืองโบราณยังมีคูแลเชิงเทินหง สระที่ขุดเอาดินขึ้นทำพระปฐมหรืออย่างไร คุทำเลในระคุนเขี้ยวสดแลมีน้ำเต็มทุกๆ ห้วย แลสระงามน่าเที่ยวเล่น แต่ระคุแล้งจันน้ำกล้วน้ำแลใบไม้จะแห้ง กล้วยทางนี้เป็นป่าแดงตลอดไปจนพระแท่น แต่คุแล้งอยู่เพียงปีละ ๒ เดือนหรือ ๓ เดือน เป็นอย่างมาก

เวลาเย็นได้นิมิตพระสวคมนตรีในพระวิหารเป็นการสมโภชพระปฐมเจดีย์ แลมีละครเมื่อสวคมนตรีจบแล้ว จนเวลา ๕ ทุ่มเลิก

วันที่ ๑๖ เวลาเช้า เลียงพระแล้วลงเรือไปนมัสการพระปโทน กลางวันมีละคร เวลาบ่ายเวียนเทียนสมโภชพระปฐมเจดีย์ เวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิง ซึ่งพระสงฆ์มีพระปฐมเจดียนุรักษ์เป็นต้นทำมาช่วยบูชาพระปฐมเจดีย์ เป็นเสร็จการสมโภช ซึ่งได้กระทำโดยตั้งใจอุทิศถวายพระราชากุศลแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์แลเฉลิมพระเกียรติยศพระบาท-

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณ ธรรมอัน มหา ประเสริฐ
ซึ่งทรงตั้งพระราชหฤทัยหวังจะทำนุบำรุงพระราชอาณาจักร
แลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขแลเจริญรุ่งเรืองขึ้น
จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบ้านเมืองแล
โปรดให้ตัวนั้นออกมาตรวจจัดการส่นองพระเดชพระคุณ
ในครั้งนั้น ขออานิสงษ์จึงเป็นผลอันสำเร็จสมดัง พระบรม-
ราชประสงค์จงทุกประการ

มาพระปฐมคราวนี้ ได้เฝ้าเป็นธุระสืบค้นของโบราณ
ได้พระพิมพ์หลายรูป พิเคราะห์ดูรูปพระพิมพ์เป็นทำนอง
ชินดูคล้ายกับที่ได้ในแหลมมลายู แลได้ไปพิจารณาตุศิลา
จำหลักที่ตั้งไว้ในลาน พระปฐม ท่วงทีฝีมือคล้ายกับที่มี
ในเกาะชวา ดูพอเป็นพยานในความสันนิทาน ได้อย่างหนึ่ง
ว่าพระปฐมเจดีย์นี้ชาวมัชฌิมประเทศ คงจะเป็นผู้สร้าง หรือ
เป็นครูให้สร้าง แต่เทวรูปที่ขุดได้เป็นเทวรูปอย่างเดียวกับ
กับเขมร เหมือนกับที่มีในเมือง สรรค์ เมืองสิงห์ แล
เมืองนครราชสีมา ตลอดจนเมืองเขมร นี้ก็ดูเห็นว่าบางที
เมื่อครั้งยังถือศาสนาพราหมณ์ เมืองเหล่านี้จะเกี่ยวช้องกับ
เมืองเขมรอย่างใดอย่างหนึ่ง มาต่างกันเมื่อชนถือพระพุทธ-

ศาสนา เหตุว่าพระพุทธศาสนาแพร่หลายมาทางบกกลางทางเมืองพม่า เช่นนั้นบางที่จะเป็นไปได้ ได้พบของสำคัญคราวนี้ อย่างหนึ่ง คือ เงินเหรียญโบราณ พวกจีนซุดได้ทางคลองพระปโทน จีนพุกผู้ใหญ่บ้านนำมาให้บุตราเป็นทำนองปราสาทมีรูปปลาอยู่ใต้นั้นด้านหนึ่ง เป็นอนุชาโลมกับลายรูปอะไรไม่รู้อีกด้านหนึ่ง ไม่เคยเห็นเงินอย่างนี้มาแต่ก่อน ได้สั่งให้จีนพุกผู้ใหญ่บ้านผู้เป็นเจ้าของ พาเข้าไปคอยอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ เพื่อจะได้นำเข้าทูลเกล้า ฯ ถวาย

พระปฐมเจดีย์ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นนี้ ยิ่งเที่ยวแลยงดูก็ยิ่งแลเห็นว่าทำดีแลทำงานมาก งานทั้งแบบอย่างแลกะท่วงที่ที่จะปลูกสร้างโบถวิหารแลสิ่งอื่น ๆ นี้กว่าใคร ๆ มาดูที่จะไม่ชมว่างามเห็น จะไม่ได้ ในเวลานี้การปฏิสังขรณ์ได้ทอดทิ้งมาช้านาน พระปฐมเจดีย์านุรักษ์มีความอุสาหะเรียรายปฏิสังขรณ์ ได้บ้างเล็กน้อย เพียงปิดทองพระประธานแลพระพุทธรูปตามพระวิหารทิศเกือบสำเร็จไปได้หมด แต่ไม่พอจะป้องกันความชุกโสม ที่สำคัญนั้นคือกระเบื้องที่ประดับองค์พระปฐม ที่ระฆังร่วงลงมาเสียกว่าครึ่ง มี

ก็เรียบร้อย โจรผู้ร้าย แม้การล้วงลักเล็กน้ยกันน้อยกว่า
 อำเภอนั้น ๆ ถ้อยความก็เปรียบเทียบว่าแล้วไปได้มากกว่า
 ต้องส่ง จัดว่าเป็นดีกว่าอำเภอนั้นในเมืองนครไชยศรี ยัง
 เสียแต่เขียนแบบพิมพ์พลาตอยู่บ้าง ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้ว
 เดินไปดูตลาดซึ่งหลวงบำรุงจีนประชาสร้างขึ้นในที่นี้
 เก็บค่าเช่าได้ปีละกว่า ๔๐ ชั่ง แล้วไปดูโรงหีบแลบ้านของ
 หลวงบำรุง แล้วจึงลงเรือล่องน้ำต่อมา เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ
 ถึงปากคลองดำเนินสะดวก อดุคพักที่นั่นคืนหนึ่ง เจ้าพระยา
 สूरพันธ์พิสุทธิ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี พระยา
 อมรินทร์ฤๅไชย ผู้ว่าราชการเมืองราชบุรี หลวงวิเศษภักดี
 ว่าที่ปลัดเมืองสมุทรสาครมาคอยรับอยู่ที่นั่น

ลำแม่น้ำในเขตรเมืองนครไชยศรี ดูไม่สู้ครึกครื้น
 เหมือนในเขตรสุพรรณ เห็นจะเป็นเพราะกว้างกว่า แล
 บ้านเรือนมักจะตั้งลึกเข้าไป การทำมาค้าขายตามลำแม่น้ำ
 ตอนนั้น ได้ความว่าทำนาเป็นพน เพราะเข้าเมืองนครไชยศรี
 มีนาหนักมาก ขายตามโรงสีไฟในกรุงเทพฯ ได้ราคาดีกว่า
 เข้านาเมือง คนจึงพากันมาทำนาแลมารับซื้อเข้าทางเมือง
 นครไชยศรีมากขึ้น ในเวลานั้นได้ทราบว่ากำลังคนอพยบ

เข้ามาหาหน้าทำในเมืองนครไชยศรีเป็นอันมาก ความในศาล
มีแต่เรื่องแย่งหน้ากันเป็นอันมาก นอกจากทำนามีการทำสวน
ทำไร่ ไร่เห็นไร่งาม ๆ หลายแห่ง แต่พวกที่ทำสวนทำไร่
ร้องว่าไม่ดีเหมือนแต่ก่อน ด้วยทุกวันนี้หน้ากตกลองลัดทำเงิน
โตออกไป ในระคุ้งแล้งน้ำเค็มขึ้นแรง ทำให้ที่สวนที่ไร่เสียไป
มาก แต่น้ำเค็มทำให้เกิดสวนจากชั้นเป็นสินค้าในลำน้ำ
ได้อีกอย่างหนึ่ง การทำมาค้าขายอย่างอื่นมี โรงหีบ ทำ
น้ำตาลทรายตั้งอยู่ตามลำน้ำ ๓ โรง มีโรงบั่นโอง่าง
เครื่องดินเผาประมาณ ๓ แห่ง และมีที่ตั้งทำการย้อมมะเกลือ
ย้อมครามหลายแห่ง เพราะมะเกลือป่ามีอยู่ข้างหลังพระปฐม
เจดีย์ต่อพรหมแดนเมืองกาญจนบุรี พวกชาวบ้านนอกเก็บ
บันทุกเกี่ยวลงมาขายซื้อได้ราคาถูก จึงมีผู้ตั้งย้อมแพรด
มะเกลือไปจำหน่ายต่างประเทศได้กำไรราคาดี ในการ
ย้อม ครามก็ทำนองเดียวกัน ด้วยเอาไครย์ซ้อครามตามไร่
ในคลองเจดีย์บูชาแลในที่เหล่านี้ได้ราคาถูก

รวบรวมเนื้อเห็นการที่ได้ตรวจเมืองนครไชยศรีครั้ง
เห็นว่า ในส่วนการโจรผู้ร้าย การปราบปรามกรมการ แล
การจัดกำนันผู้ใหญ่บ้าน เรียบร้อยเป็นอย่างดีได้จริงตั้งคำ

เล่าลือเข้าไปถึงกรุงเทพ ฯ ฉันได้ตั้งใจไต่ถามอำเภอกำนัน
แลราษฎรบันดาที่ได้พบปะทุก ๆ แห่ง มีเสียงเป็นอย่างเดียว
กันว่าเมืองนครไชยศรีใน ๓ ปีมานี้ การโจรผู้ร้ายเรียบร้อย
ขึ้นทุกที ราษฎรได้ทำมาหากินได้เป็นสุข กำนันผู้ใหญ่บ้าน
ไม่มีความเดือดร้อนอย่างใด การที่เลือกค่านภาษีเป็นที่พอใจ
ของราษฎร พวกกันยนิตถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้า-
อยู่หัวโดยมาก ความหยุดหยิกในราษฎรเวลานี้มีแต่เรื่องแย่ง
ที่นากันทำ เพราะคนอพยบแต่ที่อื่นเข้ามาทำนาในแขวงเมือง
นครไชยศรีเป็นอันมาก การออกไปจองยังห้ามไว้ คน
จึงเกิดทุ่งเถียงกันด้วยเรื่องแย่งที่นา เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญ
ที่จะต้องคิดรีบจัดเสียโดยเร็ว ข้าไปการวิวาทจะเกิดมากขึ้น

คนในเมืองนครไชยศรีไม่ว่าพระ คฤหัสถ์ จีน ไทย
ฟังเสียงดูพวกกัน นิยมต่อ พระยาสุนทรบุรีท้าวหน้า ไม่มีใคร
ได้กล่าวโทษหรือติเตียนอย่างใด ที่จริงกระบวนความเอื้อเพื่อ
ต่อผู้น้อย แลการที่ไหวพริบระวังรักษาการตามคำสั่งแลหน้าที่
พระยาสุนทรบุรีจัดว่าดีได้จริง ดีกว่าเทศาบางคน ชาติอยู่แต่
ความรู้ที่จะคิดอ่านจัดการด้วยลำพังปัญญาตน หรือจะแก้ไข
สคร้อนโดยทางคิโปลมาซี เช่น กระบวนที่จะเล่นกับพวก

บาทหลวงยังไม่สู้หนัก จำต้องสั่งต้องสอนจึงทำได้ แต่
 กระนั้นเห็นว่าที่จะหาผู้ใดเป็นเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี
 ในเวลานี้ ให้ดียิ่งกว่าพระยาสุนทรบุรีเห็นว่าหาไม่ได้ ด้วย
 ทรงคุณวุฒิอันสำคัญ กล่าวคือ ที่คนในมณฑลนับถือทั่วไป
 อย่างเดียวกับพระยาพิไชย แลพระยาสุขุม ถึงกระบวนความ
 สามารถในบางอย่างจะต่ำกว่าข้าหลวงเทศาภิบาลทั้ง ๒ นั้น
 ก็เล่นที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ทั่วถึงทั่วถึงตามได้ง่าย จึงเห็นว่า
 ควรเป็นที่พอใจอยู่แล้ว

(เชนพระนาม) ดำรงราชานุภาพ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภาพระปฐมสมพร นายกำธร สติระกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๑๘ กรกฎาคม ๒๕๑๑